

Ο Τουρισμός υγείας ως πυλώνας οικονομικής ανάπτυξης

Health Tourism as a pillar of economic development

Authors: Ανδρέου Κυριάκος¹; Ιωάννου Φοίβος²; Μύρια Ανδρέου³; Αναστασία Ιεροδιακόνου Ανδρέου⁴; Χαραλάμπους Γεώργιος⁵

1 - BSc, MSc, PhD(c) Νοσηλευτικός Λειτουργός Ογκολογική Κλινική Γ.Ν.Λεμεσού Λεμεσός - Κύπρος

2 - BSc, MSc, PhD(c) Νοσηλευτικός Λειτουργός Παιδονευρολογική κλινική Νοσ. «Αρχ. Μακάριος Γ» Λευκωσία - Κύπρος

3 - BSc, MSc Νοσηλευτικός Λειτουργός Νεφρολογική Κλινική Γ.Ν.Λεμεσού Λεμεσός - Κύπρος

4 - Εκπαιδευτικός Δημοτική Εκπαίδευση Λεμεσός - Κύπρος

5 - MD, MSc, PhD Αναπλ. Καθηγητής Ακαδημαϊκός Υπεύθυνος Μεταπτυχιακών Σπουδών Πανεπιστήμιο Frederick Λευκωσία - Κύπρος

Περίληψη

Εισαγωγή: ο Τουρισμός Υγείας αποτελεί μια νέα, ραγδαία, εξελισσόμενη μορφή τουρισμού και παροχής υπηρεσιών υγείας. Η "βιομηχανία" του τουρισμού υγείας αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική παράμετρο η οποία ωθεί στην αναζήτηση υπηρεσιών φροντίδας υγείας σε διεθνές επίπεδο. Ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του, εκτιμάται ότι αγγίζει το 25-35% της παγκόσμιας αγοράς.

Σκοπός: Να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους ο τουρισμός υγείας μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά στη γενικότερη ανάπτυξη της Κύπρου, όπου θα αποτελέσει πηγή εσόδων για την χώρα, μέσα στα πλαίσια μιας γενικευμένης οικονομικής κρίσης, όπου ζητούνται συνεχώς νέοι πόροι για οικονομική ανάπτυξη, αφού η Κύπρος διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά για να εδραιωθεί σαν ελκυστικός προορισμός τουρισμού υγείας, καθώς επίσης και να διερευνήσει τις προοπτικές ανάπτυξης του.

Υλικό Μέθοδος: Χρησιμοποιήθηκε η τεχνική Delphi, η οποία περιλαμβάνει δύο ερευνητικές φάσεις και είναι κατάλληλη ως μέθοδος για την επίτευξη συναίνεσης χρησιμοποιώντας μια σειρά από ερωτηματολόγια, με πολλαπλές επαναλήψεις. Επιλέγησαν 22 εμπειρογνώμονες, βάσει των γνώσεων και εμπειριών τους στο υπό διερεύνηση θέμα και προέρχονται από το χώρο της υγείας και του τουρισμού. Για τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων, χρησιμοποιήθηκαν ποιοτικά κριτήρια ανάλυσης με ημιδομημένες συνεντεύξεις, ενώ οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο, αναλύθηκαν με ποσοτικά κριτήρια και με την χρήση του στατιστικού πακέτου spss. Έγινε υπολογισμός ποσοστών, μέσω τιμών και τυπικής απόκλισης. **Αποτελέσματα:** Προβάλλεται στο 96% η συναίνεση των ερωτηθέντων, για ανάπτυξη αυτού του τομέα στα πλαίσια ενός συγκροτημένου σχεδιασμού. Όλοι οι ερωτώμενοι-εμπειρογνώμονες, συναινούν στην συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων, οι οποίοι καλούνται να εμπλακούν σαν συντονιστές, στην οργάνωση στρατηγικών μάρκετινγκ, στη διαπίστευση νοσηλευτηρίων και στην αναβάθμιση της ποιότητας στον τομέα της υγείας. **Συμπεράσματα:** Αναδεικνύονται σημαντικά οφέλη ενίσχυσης της οικονομίας του τόπου, η ανάγκη για παραγωγή ενός αναβαθμισμένου προϊόντος σε ανταγωνιστική τιμή, η υιοθέτηση παραμέτρων για διαπίστευση της ποιότητας των νοσηλευτηρίων καθώς επίσης και η ανάγκη αξιοποίησης των παρεχομένων υπηρεσιών υγείας, όπου με την συμμετοχή των νοσηλευτών, αναδεικνύεται περισσότερο η ποιότητα στις υπηρεσίες υγείας.

Λέξεις κλειδιά: Τουρισμός υγείας, Ιατρικός τουρισμός, διαπίστευση, θεραπεία.

Abstract

Introduction: Health tourism constitutes a new, fast-growing form of tourism and sector in the services industry. The health tourism "industry" is a parameter of vital importance encouraging individuals to seek healthcare services on an international level. Its annual growth rate in the global market is estimated at 25-35%.

Objective: To investigate how health tourism can contribute significantly to the overall development of Cyprus, in the context of a general financial crisis, where new resources are constantly on demand, and to explore its prospects for growth. **Methodology:** The Delphi method, which is suitable for establishing a convergence in participants' judgements or opinions, was used. Twenty-two experts from the health and tourism sectors were selected based on their knowledge and experience, who answered in two rounds a 9-items questionnaire. The quantitative data of the participants' responses were analysed using the statistical analysis software package SPSS. Percentages, mean values, and standard deviations were calculated.

Results: Ninety-six per-cents of respondents converge that the health tourism sector should be further developed through a comprehensive planning. A hundred per-cent of respondents stated that all relevant stakeholder should collaborate to develop marketing strategies, to achieve the accreditation of hospitals and to improve the quality of the local health services.

Conclusions: Important benefits are expected through strategic planning and collaboration between all involved parties resulting in the strengthening of the local economy. Further, the need for the development of an upgraded product at a competitive cost, the establishment of parameters concerning the accreditation of the quality of hospitals, as well as the exploitation of the healthcare services currently on offer, which requires the participation of all health-care workers, including especially the nurses.

Keywords: Health tourism, medical tourism industry, accreditation, treatment.

Εισαγωγή

Ο τουρισμός υγείας είναι ένας διαρκώς αναπτυσσόμενος κλάδος στην παγκόσμια αγορά και συχνά αναφέρεται και σαν ιατρικός τουρισμός. Συνιστά μία ανερχόμενη και τεράστια βιομηχανία υπηρεσιών σε παγκόσμιο επίπεδο, που παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλούς δείκτες απόδοσης και κερδοφορίας (Ματαράγκας, 2011. Πουτέση, 2013. Horowitz et al., 2013).

Είναι καθολικά αποδεκτό, ότι ο τουρισμός υγείας αποτελεί μια νέα ραγδαία εξελισσόμενη μορφή τουρισμού και παροχής υπηρεσιών υγείας. Όντας μια σύγχρονη και ειδική μορφή τουρισμού, ο τουρισμός υγείας ορίζεται ως το ταξίδι που πραγματοποιείται με σκοπό τη βελτίωση της υγείας ενός ατόμου, την αποκατάσταση της υγείας του, την αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας, και περιλαμβάνει θεραπείες που στοχεύουν στην πρόληψη, την διάγνωση, την διατήρηση της υγείας του, καθώς και στην υιοθέτηση ενός πιο υγιεινού τρόπου ζωής (Γεωργιάδης, 2010).

Η «βιομηχανία» του τουρισμού υγείας βρίσκεται στη σημερινή παγκόσμια κατάσταση. Το κίνητρο της εξοικονόμησης χρημάτων για την εκτέλεση μίας χειρουργικής επέμβασης ή για την αποζήτηση χαλάρωσης και ευεξίας είναι σημαντικότερα και ωθεί άτομα κυρίως από ανεπτυγμένες χώρες σε οικονομικότερους προορισμούς. Ηγέτιδες χώρες στον παγκόσμιο χάρτη στον τομέα αυτό έχουν καταφέρει και εισπράττουν σημαντικά ποσά από την παροχή ιατρικών υπηρεσιών.

Η Κύπρος διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά και το συγκριτικό πλεονέκτημα, για να εδραιωθεί σαν προορισμός τουρισμού υγείας, όπως οι υποδομές, η πολιτική σταθερότητα, το μεσογειακό κλίμα και κυρίως η γεωγραφική της θέση, αλλά μέχρι σήμερα δεν βρίσκεται στους κορυφαίους. Το θετικό είναι πως με τη διασυνοριακή οδηγία και την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η Κύπρος αποκτά σημαντικό πλεονέκτημα καθώς απλοποιούνται οι διαδικασίες παροχής ιατρικών υπηρεσιών σε Ευρωπαίους πολίτες. Η χώρα βρίσκεται ακόμη στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού υγείας και διαφαίνεται η συνειδητοποίηση τόσο σε επίπεδο κρατικό όσο και ιδιωτικό για να καλλιεργηθεί ο τομέας αυτός, βοηθώντας τη χώρα να κατακτήσει σημαντικό μερίδιο της παγκόσμιας αγοράς.

Η ιστορία του τουρισμού υγείας

Η υγεία είναι πιθανά η σημαντικότερη ανάγκη και προτεραιότητα του ανθρώπου και σήμερα, που το ταξίδι είναι προσίτο στο ευρύ κοινό, η υγεία έχει αποκτήσει την ιδιότητα της μεταβλητής που σχετίζεται με τον παγκόσμιο τουρισμό. Έτσι προέκυψε ένας νέος κλάδος, ο κλάδος του ιατρικού τουρισμού ή τουρισμού υγείας, αναδεικνύοντας την ευεξία ως ένα προϊόν με ζήτηση. Ο όρος τουρισμός υγείας εμφανίστηκε όταν οι άνθρωποι ξεκίνησαν να αναζητούν προορισμούς εκτός δυτικού κόσμου προκειμένου να λάβουν φθηνότερες θεραπείες που όμως δεν υστερούσαν σε σχέση με τα διεθνή πρότυπα ποιότητας.

Τα ταξίδια για λόγους υγείας ξεκίνησαν περίπου τον έκτο αιώνα π.Χ. στην Ινδία, Ελλάδα και Περσία (Douglas,

Douglas & Derett 2001) και σε αυτές τις πρώτες τους μορφές αφορούσαν κυρίως την πρόσβαση σε περιβάλλοντα με ειδικές ιδιότητες, όπως τα διάσημα στα στο Bath της Αγγλίας. Προφανώς ο ιατρικός τουρισμός έπρεπε να εξελιχθεί για να εξυπηρετήσει τις σύγχρονες ανάγκες και έχει αλλάξει σημαντικά. Ο ιατρικός τουρισμός σήμερα αναπτύσσεται με ρυθμό υψηλότερο από ότι μπορούσε να φανταστεί ένας πάροχος τουριστικών υπηρεσιών και συνδυαζόμενος με δημιουργικές υπηρεσίες που χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα, καινοτομία και εξειδίκευση, έχει καταστεί μία ιδιαίτερα κερδοφόρα αγορά για πολλές χώρες.

Η συγκεκριμένη εναλλακτική μορφή τουρισμού αποτελεί μία σχετικά νέα αγορά τουρισμού. Πρόκειται για μια αγορά, η οποία έχει ιδιαίτερη δυναμική και αισιόδοξες προοπτικές για την μελλοντική εξέλιξη της. Μόλις τα τελευταία χρόνια ο κόσμος άρχισε να αποκτάει ιατρική συνείδηση, να ενδιαφέρεται για θέματα προστασίας και διαφύλαξης της προσωπικής του υγιεινής και να επενδύει περισσότερο, υλικά και χρονικά, σε μεθόδους και τρόπους για την προστασία της υγείας και της ευεξίας του. Ο παγκόσμιος ανταγωνισμός αναδύεται και στον τομέα του ιατρικού τουρισμού. Εύποροι ασθενείς από αναπτυσσόμενες χώρες ταξιδεύουν εδώ και χρόνια σε ανεπτυγμένες χώρες για να έχουν υψηλής ποιότητας ιατρική φροντίδα. Οι Crooks, Turner, et al., (2011), υποστηρίζουν ότι οι σημερινοί, ολοένα και αυξανόμενοι αριθμοί ασθενών από ανεπτυγμένες χώρες ταξιδεύουν για ιατρικούς λόγους σε περιοχές που παλαιότερα χαρακτηρίζονταν σαν «τρίτος κόσμος». Οι «ιατρικοί τουρίστες» αναζητούν πλέον σύγχρονη και ασφαλή υγειονομική περίθαλψη σε χώρες με διάφορα επίπεδα ανάπτυξης, με μεγάλα ιατρικά και νοσηλευτικά κέντρα, για προηγμένη και ποιοτική ιατρική και νοσηλευτική περίθαλψη.

Η σημασία του ιατρικού τουρισμού για την οικονομία της Κύπρου

Η Kamineni (2005) διαπίστωσε ότι, στα συστήματα υγείας, ακόμα και των πιο ανεπτυγμένων χωρών, παρατηρείται το φαινόμενο της καθυστέρησης, ως προς το χρόνο, της προσφοράς των υπηρεσιών υγείας των τακτικών - προγραμματισμένων περιστατικών, λόγω αυξημένης ζήτησης ή του αυξημένου αριθμού των επειγόντων περιστατικών, με λογικό συνεπακόλουθο την δημιουργία λίστας αναμονής. Οι Bies και Zacharia (2007) αναφέρουν ότι ο αυξημένος χρόνος αναμονής της εξέτασης, ακόμα και ενός τακτικού περιστατικού έχει σημαντική επίπτωση στην ψυχολογική κατάσταση του ασθενή προκαλώντας του αυξημένο άγχος. Ο ιατρικός τουρισμός θα μπορούσε να αποτελέσει μέρος της λύσης για την ελάττωση του χρόνου αναμονής, εφόσον οι υπηρεσίες του προσφέρονται μέσα σε ένα εύλογο σύντομο χρονικό διάστημα (NaRanong & NaRanong, 2011).

Ένα μεγάλο πλεονέκτημα του ιατρικού τουρισμού είναι πως προσελκύει τουρίστες με υψηλή αγοραστική δυνατότητα και ότι η έλευση τους δεν χαρακτηρίζεται από εποχικότητα. Τα δύο αυτά συνδυασμένα στοιχεία μπορούν να δράσουν καταλυτικά για την βελτίωση της οικονομίας της Κύπρου. Η έλευση τουριστών με στόχο τη λήψη ιατρ

κών υπηρεσιών μπορεί από μόνη της να αποφέρει έσοδα λόγω αύξησης της τουριστικής κίνησης στο νησί και τη συνακόλουθη δραστηριότητα των τουριστών αυτών (μετακινήσεις, διατροφή, αγορές). Ένα σημαντικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τον ασθενή που αποζητά οικονομικότερη θεραπεία στο εξωτερικό είναι πως σχεδόν πάντα συνοδεύεται από ένα ακόμη άτομο. Πράγματι, έχει αποδειχθεί πως ο μέσος επισκέπτης αποφέρει διπλάσια έσοδα στον τόπο προορισμού του από το ποσό που θα ξοδέψει ο ίδιος καθώς το ίδιο ποσό αναμένεται να ξοδέψει και ο συνοδός του.

Η Κύπρος, με αρκετά υψηλό επίπεδο υγειονομικής φροντίδας και περίθαλψης δε θα μπορούσε να μην ενδιαφερθεί για την ανάπτυξη του ιατρικού τουρισμού. Αν και ακόμη βρίσκεται υπό ανάπτυξη αυτή η μορφή εναλλακτικού τουρισμού, εντούτοις η χώρα μας καλύπτει πολλά και σημαντικά κριτήρια που της επιτρέπουν να γίνει εξίσου ανταγωνιστική με πολλές μεγάλες «δυνάμεις» στο χώρο αυτό. Ο ιατρικός τουρισμός ή τουρισμός υγείας είναι μία αναπτυσσόμενη οικονομική δραστηριότητα μεγάλης προ-στιθέμενης αξίας χωρίς να απαιτούνται μεγάλες επενδύσεις για την αναβάθμισή του (Παπαδημόπουλος & Χριστο-δούλου, 2007).

Σκοπός

Ο βασικός σκοπός εκπόνησης της συγκεκριμένης εργασίας είναι η καταγραφή της πραγματικής δομής και οργάνωσης της αγοράς του προϊόντος του ιατρικού τουρισμού, καθώς και η αξιολόγηση της δυνατότητας ανάπτυξης του, με ανάλυση της δομής των διαθέσιμων πόρων. Να δοθούν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα όπως ποιες οι αδυναμίες ανάπτυξης του ιατρικού τουρισμού στη Κύπρο, ποιες προοπτικές διαμορφώνονται στη Κύπρο για ανάπτυξη του, να καταδείξει την αναγκαιότητα και τα οφέλη ανάπτυξης του, καθώς και να καταδείξει τις υπάρχουσες αδυναμίες της υγειονομικής περίθαλψης στην Κύπρο, οι οποίες αποτελούν τροχοπέδη στην προσπάθεια ανάπτυξης αυτής της μορφής τουρισμού, ώστε να προσφέρει πρακτικές υποδείξεις και κατευθύνσεις, όχι μόνο μέσω της ανάλυσης της σχετικής βιβλιογραφίας, αλλά και μέσω της πρακτικής έρευνας και ανάλυσης των δεδομένων με ποιοτικά και ποσοτικά κριτήρια.

Ακόμη να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους ο ιατρικός τουρισμός μπορεί να συνεισφέρει οικονομικά στη γενικότερη ανάπτυξη της Κύπρου, ειδικά μέσα στα πλαίσια μιας γενικευμένης οικονομικής κρίσης, όπου ζητούνται συνεχώς νέοι πόροι και τρόποι ανάπτυξης θέσεων εργασίας για αύξηση των εσόδων του κράτους, αφού θα αποτελέσει σημαντική πηγή εσόδων για την χώρα μας. Κατά συνέπεια η έρευνα αυτή εστιάζει στην αποτύπωση των χαρακτηριστικών του τουρισμού υγείας και ειδικά του ιατρικού τουρισμού στην Κύπρο, ως μια εναλλακτική μορφή τουρισμού, η οποία προβάλλει ως ιδιαίτερα δυναμική σε μια συνδυασμένη ανάπτυξη με τον μαζικό τουρισμό.

Υλικό και μέθοδος

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων στη μελέτη αυτή χρησιμοποιήθηκε η τεχνική Delphi, η οποία είναι μια ευρέως

χρησιμοποιούμενη και αποδεκτή μέθοδος για τη συλλογή δεδομένων από τους συμμετέχοντες στον τομέα της τεχνολογίας τους. Η τεχνική Delphi είναι κατάλληλη ως μέθοδος για την επίτευξη συναίνεσης χρησιμοποιώντας μια σειρά από ερωτηματολόγια που παραδίδονται χρησιμοποιώντας πολλαπλές επαναλήψεις για τη συλλογή δεδομένων από μια ομάδα επιλεγμένων θεμάτων. Η μέθοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ανωνυμία, τα δομημένα ερωτηματολόγια με ελεγχόμενη ανατροφοδότηση και τη στατιστική ανάλυση των απαντήσεων της ομάδας (Goodman, 1987). Είναι επομένως σαφές ότι η μέθοδος της έρευνας είναι τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική, με τη χρήση ερωτηματολογίου το οποίο έχει διανεμηθεί σε έντυπη μορφή στους υποψήφιους συμμετέχοντες στην έρευνα, μετά τη διεξαγωγή ημιδομημένης συνέντευξης. Επιλέγηκαν 22 άτομα-προσωπικότητες, τα οποία σχετίζονται άμεσα με τον ευρύτερο χώρο της υγείας, καθώς διαθέτουν ικανές και κατάλληλες γνώσεις για να προσφέρουν τη γνώση και εμπειρία τους στο υπό διερεύνηση θέμα και προέρχονται από το χώρο της υγείας, του τουρισμού και της πολιτικής.

Το ερωτηματολόγιο περιείχε 9 ερωτήματα στα οποία δίνονταν επιλογές απαντήσεων. Για κάθε ερώτημα ζητήθηκε από τον κάθε ερωτώμενο συμμετέχοντα να ορίσει το βαθμό συμφωνίας του, με τις παρακάτω διατυπώσεις για τα 9 βασικά ερωτήματα, σημειώνοντας μια μόνο επιλογή σε κάθε διατύπωση, όπως: διαφωνώ απόλυτα, διαφωνώ, ούτε συμφωνώ - ούτε διαφωνώ, συμφωνώ, συμφωνώ απόλυτα.

Κατά το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου λήφθηκαν υπόψη τρεις βασικοί παράμετροι, όπως:

- α) η έκταση του ερωτηματολογίου να ενθαρρύνει τη συμπλήρωσή του, αυξάνοντας έτσι τον δείκτη ανταπόκρισης,
- β) οι ερωτήσεις σχεδιάστηκαν με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να είναι εύκολο να τις αντιληφθούν οι ερωτώμενοι και να τις απαντήσουν ξεκάθαρα,
- γ) ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου να διευκολύνει την κωδικοποίηση και τη στατιστική μελέτη.

Στο πρώτο στάδιο της έρευνας, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σε ένα κύκλο 9 κύριων ερωτημάτων με τη μορφή ημι-δομημένης συνέντευξης όπως αναφέρθηκε. Με βάση τις δικές τους απαντήσεις, δόθηκε η δυνατότητα στους ερευνητές, να καταρτίσουν το βασικό ερωτηματολόγιο του δεύτερου σταδίου, που θα τους επέτρεπε να αξιολογήσουν το βαθμό συναίνεσης των συμμετεχόντων σε σχέση με τα βασικά ερωτήματα που απασχολούσαν τη συγκεκριμένη έρευνα.

Ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα

Στην έρευνα αυτή έγινε σαφής αναφορά στην προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων. Ο ερευνητής δεσμεύτηκε στη διατήρηση και προστασία της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και όλες οι πληροφορίες αντιμετωπίστηκαν με απόλυτη εμπιστευτικότητα. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν και επεξεργάστηκαν σύμφωνα με τον Νόμο περί Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων του

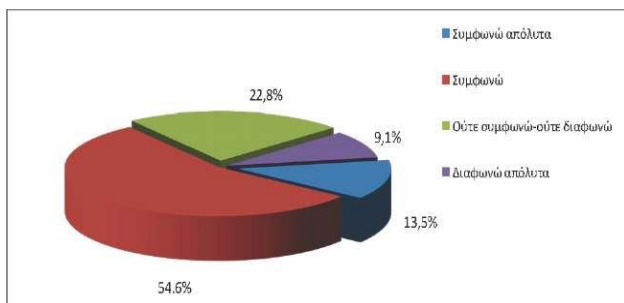
1998. Ο σεβασμός και η προστασία των προσωπικών δεδομένων, αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο στην διεξαγωγή της έρευνας αυτής και σε όλα τα στάδια, ακόμη και μετά το πέρας της, διασφαλίστηκαν. Η μελέτη αξιολογήθηκε και εγκρίθηκε από την Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής Κύπρου (ΕΕΒΚ ΕΠ 2013.01.38), ενώ για τη συλλογή και διαχείριση των δεδομένων, παραχωρήθηκε άδεια από τον Επίτροπο Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, (Αρ. φάκελου 3.28.117), για γνωστοποίηση σύστασης και λειτουργίας αρχείου.

Στατιστική ανάλυση

Για τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν ποιοτικά κριτήρια ανάλυσης για τον πρώτο κύκλο των ερωτήσεων (ημιδομημένες συνεντεύξεις), ενώ οι απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο αναλύθηκαν με ποσοτικά κριτήρια. Η ανάλυση των δεδομένων της μελέτης πραγματοποιήθηκε με το στατιστικό πακέτο IBM SPSS (Statistical Packing for Social Science). Μετά την συλλογή των δεδομένων, αυτά καταχωρήθηκαν στην αντίστοιχη βάση δεδομένων του SPSS. Πραγματοποιήθηκε περιγραφική στατιστική, με τον υπολογισμό απόλυτων και σχετικών συχνοτήτων, μέσων τιμών, τυπικής απόκλισης, διαμέσων, καθώς και οι αντιστοιχεί γραφικές παραστάσεις για την καλύτερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

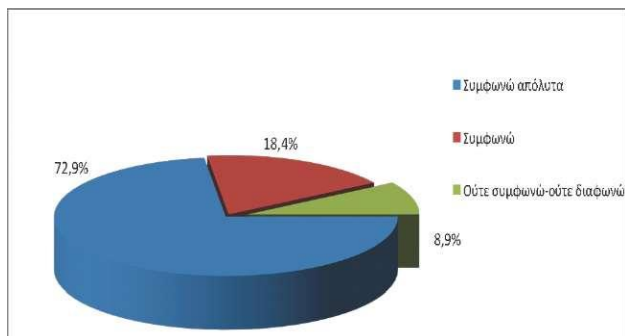
Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 22 εμπειρογνώμονες. Εξ' αυτών οι 13 ήταν άνδρες και οι 9 γυναίκες, δηλαδή 59,1% και 40,9% αντίστοιχα. Σε ότι αφορά την ιδιότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα, ποσοστό 22,7% προερχόταν από τον δημόσιο τομέα, 18,2% ανήκαν σε Παγκύπριους επαγγελματικούς συνδέσμους, 27,3%, προ-έρχονταν από ιδιωτικά ιατρικά κέντρα σαν διευθυντικά στελέχη, 13,6% ιδιώτες ιατροί, και οι υπόλοιποι σε ποσοστό 18,2% ήταν συντονιστές/διαμεσολαβητές (medical coordinators).

Στην πρώτη ερώτηση, αν ο ιατρικός τουρισμός είναι μια μορφή τουρισμού, η οποία συνδυάζει ιατρική φροντίδα και ψυχαγωγία, υπάρχει ποσοστό συμφωνίας μεταξύ των ερωτηθέντων 68,1 %.

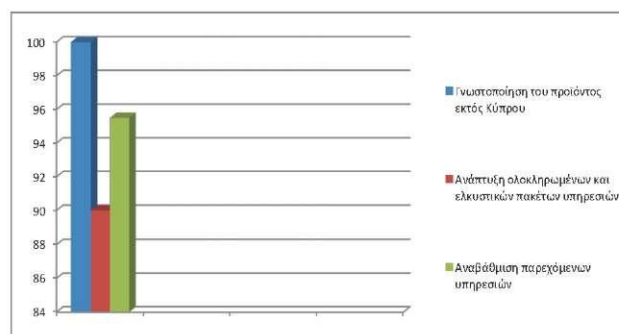
Όσο αφορά την ερώτηση για το τι σημαίνει Ιατρικός τουρισμός, 20 άτομα (90,1%) απάντησαν ότι είναι η μετακίνηση και διαμονή ατόμου ή ατόμων, προς κάποιο προορισμό εκτός της χώρας διαμονής του, με στόχο την λήψη ιατροφαρμακευτικής περιθαλψης.

Γράφημα 2: Ορισμός Ιατρικού Τουρισμού

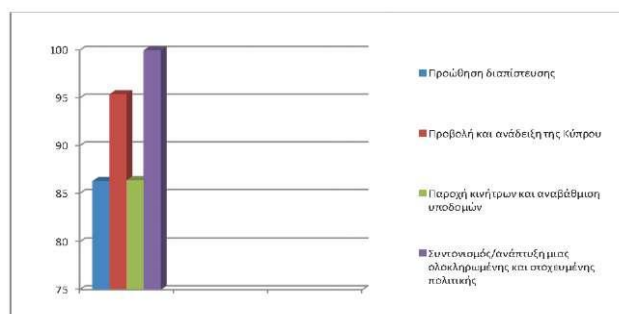
Σε ερώτηση για το ρόλο που θα κλιθεί να διαδραματίσει ο ιδιωτικός τομέας, όπως διευθυντικά στελέχη ιδιωτικών νοσηλευτηρίων, συντονιστές και διαμεσολαβητές, όλοι οι ερωτηθέντες συμφωνούν στην γνωστοποίηση του προϊόντος του ιατρικού τουρισμού εκτός Κύπρου, ποσοστό 95% συμφωνεί με την αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών και 90% συναινούν για την ανάπτυξη ολοκληρωμένων και ελκυστικών πακέτων υπηρεσιών υγείας.

Γράφημα 3: Ο ρόλος του ιδιωτικού τομέα στην ανάπτυξη

Σε ερώτηση για το ρόλο που θα κλιθεί να διαδραματίσει ο Δημόσιος τομέας, όπως Υπουργείο Υγείας, Υπουργείο Εμπορίου, Ενέργειας και Τουρισμού, όλοι οι συμμετέχοντες συμφωνούν στην διαπίστευση και πιστοποίηση των νοσηλευτηρίων, η πλειοψηφία σε ποσοστό 95% και οι 21 εμπειρογνώμονες υποστηρίζουν την προβολή και ανάδειξη της Κύπρου στο εξωτερικό, 19 (85%) ερωτηθέντες υποστηρίζουν την άποψη για παροχή κινήτρων και αναβάθμιση των υποδομών του κλάδου της υγείας, καθώς και να υπάρξει συντονισμός και ανάπτυξη μιας στοχευόμενης πολιτικής.

Γράφημα 4: Ο ρόλος του δημοσίου τομέα στην ανάπτυξη Ιατρικού Τουρισμού

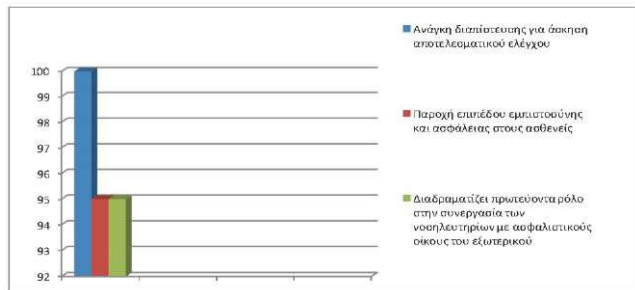
Στο ερώτημα γιατί σε ποιες αγορές μπορεί να απευθυνθεί η Κύπρος για ανάπτυξη του ιατρικού τουρισμού, ένα μεγάλο ποσοστό, 91 % (20 άτομα), εξέφρασε την άποψη ότι πρέπει να απευθυνθούμε σε μεγάλες ανεπτυγμένες χώρες, 21 άτομα (94%) εξέφρασαν την άποψη για Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, ενώ όλοι οι ερωτηθέντες συμφώνησαν για τις Αραβικές χώρες, οι οποίες είναι κοντά και υπάρχουν απευθείας και βολικές πτήσεις προς την Κύπρο.

Γράφημα 5: Χώρες στόχευσης για προσέλκυση Ιατρικών Τουριστών

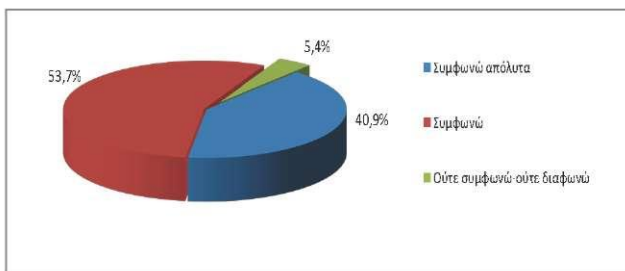
νοσηλευτριά, κυριαρχησε η άποψη για άσκηση αποτελεσματικού ελαγχουμ ε όλου ζτους ερωτηθέντες να συμφωνούνί Η πλειοψηφία από αυτοίας συνηγόρησαν με ποσοστό 95%, ότι θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην συνεργασία των νοσηλευτηπίων με ασφαλιστικούς οίκους του μξωτερικού και ότι το επίπεδο ασφαλεκις και σμπιστοσύνης στογς ασθενείζ¹ θα αυξηθε⁷

Γράφημα 6: Ανάγκη διαπίστευσης νοσηλευτηρίων

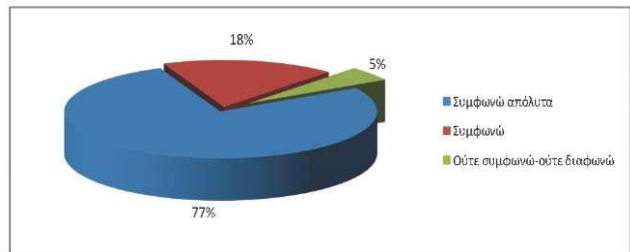
Σε σχέση με τα πλεονεκτήματα ανάπτυξης ιατρικού τουρισμού στην Κύπρο, η πλειοψηφία με 21 ερωτηθέντες (94|6%) ανήτησά ότι θα βελτιωθούν οι παρεχόμενες υπηρεσίες ηγείας.

Γράφημα 7: Πλεονεκτήματα ανάπτυξης Ιατρικού Τουρισμού Βελτίωση παρεχομένων υπηρεσιών

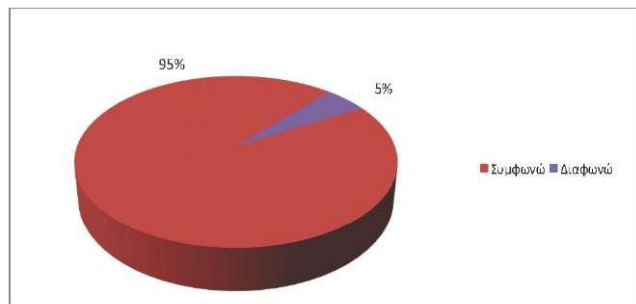
Ένα άλλο πλεονέκτημα που απέσπασε υψηλή συμφωνία μεταξύ των ερωτηθέντων, ήταν η πιστοποίηση των ιατρικών και νοσηλευτικών μονάδων, σε ποσοστό 95%.

Γράφημα 8: Πλεονεκτήματα ανάπτυξης Ιατρικού Τουρισμού Πιστοποίηση ιατρικών κέντρων

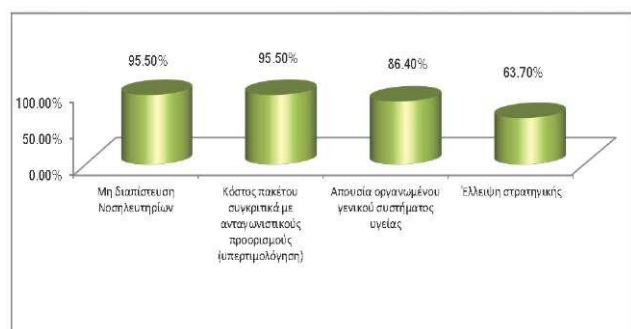
Σημαντικό πλεονέκτημα που απέσπασε υψηλό ποσοστό συμφωνίας με 95%, ήταν η γεωγραφική θέση της χώρας, καθώς και οι κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες διαδραματίζουν τον δικό τους ρόλο στην επιλογή του προορισμού ιατρικού τουρισμού και αποτελούν τα δύο σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με γειτονικές χώρες.

Κλιματολογικές συνθήκες και Γεωγραφική θέση της Κύπρου

Όσον αφορά την ερώτηση που αφορούσε τα μειονεκτήματα για την ανάπτυξη της εναλλακτικής αυτής μορφής τουρισμού, οι απαιτήσεις κυμάνθηκαν σε υψηλά ποσοστά συμφωνίας. Το κυριότερο μειονέκτημα ήταν η μη διαπίστευση των νοσηλευτηρίων σε ποσοστό 95,5%, (21 άτομα), όπως και το κόστος πακέτου συγκριτικά με ανταγωνιστικούς προορισμούς, δηλαδή η υπερτιμολόγηση του προϊόντος του ιατρικού τουρισμού. Η απουσία ενός οργανωμένου γενικού συστήματος υγείας και η έλλειψη στρατηγικής από τους εμπλεκόμενους φορείς, κυμάνθηκαν και πάλι σε υψηλά ποσοστά, όπου συμφωνούν 19 (86,4%) και 14 (63,7%) (περίπου ερωτηθέντες αντίστοιχα.

Γράφημα 10: Μειονεκτήματα για την ανάπτυξη Ιατρικού Τουρισμού

Συζήτηση

Υπάρχουν αρκετές παράμετροι και προϋποθέσεις που ευνοούν την ανάπτυξη του τουρισμού υγείας ώστε τουριστικοί προορισμοί όπως είναι η Κύπρος, να καταστούν σημαντικοί θώκοι στην παγκόσμια αγορά.

Τα κίνητρα για όλους τους τύπους τουρισμού υγείας τείνουν να είναι οικονομικά, κάτι που σημαίνει ότι το χαμηλότερο κόστος υπηρεσιών στο εξωτερικό είναι ένα κίνητρο για τον ιατρικό τουρίστα, όπως και η ευκαιρία να παρακάμψει μια λίστα αναμονής σε ένα νοσοκομείο ή ένα εγχώριο νομικό κώλυμα. Ωστόσο, οι λόγοι για την αναζήτηση διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης μπορεί να είναι πολύπλοκοι, και εξαρτώνται από τη φύση της υπηρεσίας.

Σύμφωνα με το γράφημα 2, το μεγαλύτερο ποσοστό απαντήσεων δήλωσε πως ο ιατρικός τουρισμός είναι η μετακίνηση και διαμονή ατόμου ή ατόμων, προς κάποιο προορισμό εκτός της χώρας διαμονής του, με στόχο την λήψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, για βελτίωση της υγείας του.

Στο ερώτημα αν η Κύπρος πρέπει να διαπιστευθεί/πιστοποιήσει τα νοσηλευτήρια και τα ιατρικά της κέντρα, φαίνεται ξεκάθαρα από τα γραφήματα 7 και 8, ότι οι πλείστες των απαντήσεων ήταν καταφατικές, με αναφορές στην βελτίωση της εμπιστοσύνης από πλευράς του ασθενή, στη δυνατότητα άσκησης ελέγχου, στη συνεργασία με ασφαλιστικούς φορείς και στην επιβεβαίωση ότι οι υπηρεσίες είναι υψηλού επιπέδου και πιθανή πιστοποίηση τους, θα βελτιώσει άμεσα τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας.

Στο ερώτημα σχετικά με τις αγορές στις οποίες μπορεί να απευθυνθεί η Κύπρος για ανάπτυξη του ιατρικού τουρισμού (γράφημα 5), η συντριπτική πλειοψηφία των απαντήσεων ανέφερε τη Μέση Ανατολή/Αραβικές χώρες και ακολούθησαν η Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, καθώς και ανεπτυγμένες χώρες όπως είναι η Ρωσία. Μοναδικό αρνητικό στοιχείο το ότι η Ρωσία δεν ανήκει στην Ε.Ε. και έτσι, σε σχέση με τις χώρες της Ε.Ε. δεν πληροί τους όρους για τη διασυνοριακή οδήγία.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μελέτης και με το γράφημα 9, η Κύπρος έχει όλα τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, όπως οι κλιματολογικές συνθήκες, η γεωγραφική της θέση καθώς και το υψηλής ειδίκευσης ανθρώπινο δυναμικό στο χώρο της υγείας για να καταστεί χώρα ηγέτιδα στο χώρο του τουρισμού υγείας. Αυτά τα πλεονεκτήματα καθιστούν την Κύπρο ελκυστική για στρατηγικές συνεργασίες με ασφαλιστικούς οίκους του εξωτερικού. Η επένδυση αυτή δίνει προστιθέμενη αξία, ενισχύει την απασχόληση, δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, επιμηκύνει την τουριστική περίοδο και συμβάλει στην αύξηση του ΑΕΠ.

Σύμφωνα με το γράφημα 10, δίνεται η απάντηση στο ερευνητικό ερώτημα για τις αδυναμίες ανάπτυξης του ιατρικού τουρισμού στη Κύπρο, καθώς και στο ποια προβλήματα της υγειονομικής περίθαλψης στέκονται τροχοπέδη στην ανάπτυξή του. Η απουσία διαπίστευσης και πιστοποίησης των νοσηλευτηρίων και ιατρικών κέντρων, είναι ένας σημαντικός παράγοντας στην προσέλκυση

ιατρικών τουριστών. Η υπερτιμολόγηση των υπηρεσιών, διαδραματίζει το δικό της σημαντικό ρόλο, συγκριτικά με ανταγωνιστικούς προορισμούς.

Μια άλλη θετική παράμετρος, που διαφάνηκε μέσα από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, είναι η ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών, μεταξύ του ιατρικού κόσμου για παροχή υπηρεσιών ή και επεμβάσεων υψηλού επιπέδου και τελευταίας τεχνολογίας.

Η χώρα μας, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά ως προορισμός τουρισμού υγείας, όμως δυναμικά το προϊόν λαμβάνει ολοένα και μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς ως τμήμα πακέτου ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Και ακριβώς σε αυτό το σημείο, σε συνδυασμό με το συγκριτικό πλεονέκτημα που κατέχει η Κύπρος ως νησί, παρουσιάζεται η μεγαλύτερη πρόκληση, για την προσφορά του τουρισμού υγείας.

Τέλος, τόσο οι έρευνες με συνεντεύξεις, όσο και οι ποσοτικές έρευνες, παρουσιάζουν εμπόδια και αδυναμίες, που δυσχεραίνουν και καθυστερούν την ολοκλήρωσή τους. Η μεγάλη έκταση του ερωτηματολογίου στην εν λόγω έρευνα, πιθανόν να αποτέλεσε αφορμή για διστακτικότητα των συμμετεχόντων, η οποία αντιμετωπίστηκε με την επιμονή του ερευνητή και την υπενθύμιση στους συμμετέχοντες, του γεγονότος ότι λαμβάνουν μέρος, σε μια καινοτόμα και πρωτότυπη έρευνα για τα Κυπριακά δεδομένα. Ακόμη, χρειάστηκαν πολλές και επαναλαμβανόμενες αποστολές ερωτηματολογίων προς τους συμμετέχοντες, προκειμένου να συγκεντρωθεί ο επιθυμητός αριθμός δείγματος.

Συμπεράσματα

Ο ιατρικός τουρισμός είναι μια αναπτυσσόμενη αγορά στην οποία η Κύπρος μπορεί να κερδίσει σημαντικό μερίδιο, αφού έχει όλες τις προοπτικές και το συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, όπως η πολιτική σταθερότητα, η γεωγραφική θέση, οι κλιματολογικές συνθήκες και κυρίως οι υποδομές στον τομέα της υγείας και τουρισμού.

Στην εργασία αυτή, έγινε μία απόπειρα αποτίμησης των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της ανάπτυξης του ιατρικού τουρισμού, καθώς και να δοθούν απαντήσεις στα προαναφερόμενα ερευνητικά ερωτήματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής κατέδειξαν πως τα πλεονεκτήματα της ανάπτυξης του ιατρικού τουρισμού θα είναι σημαντικά για τη χώρα, αλλά από την άλλη, πιθανώς να υπάρξουν και μειονεκτήματα, όπως κατά κύριο λόγο η υπερτιμολόγηση υπηρεσιών υγείας και η απουσία ενός Γενικού Συστήματος Υγείας.

Απαντώντας τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας, διαφάνηκε ότι τα οφέλη ανάπτυξης του ιατρικού τουρισμού είναι σημαντικά για την οικονομία της χώρας. Αναδεικνύονται η αναγκαιότητα για ενίσχυση της οικονομίας, αφού 30-40% του κόστους πακέτου, κατευθύνεται σε χώρους εστίασης και διαμονής, εισρέει τουριστικό συνάλλαγμα στα ταμεία του κράτους βοηθά στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης και συμπαρασύρει σε ανάπτυξη και άλλους τομείς της Κυπριακής οικονομίας, όπως την φαρμακευτική βιομηχανία, την πρωτογενή παραγωγή Κυπριακών προϊόντων, καθώς και την ανάπτυξη άλλων εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Μέσα από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, η μελέτη ανέδειξε την ανάγκη για δημιουργία ενός αναβαθμισμένου προϊόντος, σε ανταγωνιστική τιμή. Το κράτος, σε συνεργασία με τον ημικρατικό και ιδιωτικό τομέα, πρέπει να προβάλλουν και να προωθήσει το προϊόν αυτό. Το κράτος οφείλει να δράσει συντονιστικά σε όλα τα επίπεδα παρέχοντας ένα πλαίσιο στο οποίο οι εμπλεκόμενοι φορείς θα μπορέσουν να δράσουν και να λειτουργήσουν. Το πλαίσιο αυτό πρέπει να οριστεί ούτως ώστε να δίνεται κατά κύριο λόγο η δυνατότητα ελέγχου αλλά και παρακολούθησης της κατάστασης, καθώς και της καταγραφής αποτελεσμάτων για ανατροφοδότηση και διορθώσεις. Αναγκαία είναι η χάραξη εθνικής στρατηγικής για την ανάπτυξη του ιατρικού τουρισμού.

Στον τομέα των υπηρεσιών υγείας, πρέπει άμεσα να δρομολογηθεί η διαπίστευση και πιστοποίηση των ιατρικών κέντρων, γεγονός που θα προσελκύσει ποιοτικούς τουρίστες οι οποίοι αναζητούν αυτήν την εναλλακτική μορφή τουρισμού. Επίσης θα ωφελήσει και τους ντόπιους ασθενείς εφόσον θα λαμβάνουν πλέον υψηλού επιπέδου υπηρεσίες υγείας.

Επιπλέον, ο κλάδος των υπηρεσιών υγείας και ο τουρισμός, για να ανταποκριθούν στα διεθνή πρότυπα, απαιτούνται επιμέρους νομοθετικές ρυθμίσεις, συνέργιες, συμφωνίες και ανταλλαγή επιστημονικού προσωπικού και τεχνογνωσίας, με άλλα κράτη ανεπτυγμένων χωρών και ειδικά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο τομέας βρίσκεται σε φάση ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο και αυτό σε επιχειρηματικούς όρους, σημαίνει πως απαιτούνται μεγάλες επενδύσεις και ξεκάθαρη στρατηγική και δέσμευση από το κράτος και τον επιχειρηματικό φορέα για να αποδώσει. Η Κύπρος μπορεί και πρέπει να δημιουργήσει τις συνθήκες, ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι για την ανάπτυξη του ιατρικού τουρισμού, διασφαλίζοντας την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, αλλά και μιας ταυτότητας διεθνούς αποδοχής, σύμφωνα με την οποία η χώρα θα διακριθεί και θα αναγνωριστεί, αφού διαθέτει εκτός από φυσικά και γεωγραφικά πλεονεκτήματα και υψηλού επιπέδου υπηρεσίες υγείας.

Η εναλλακτική αυτή μορφή τουρισμού στηρίζεται στη σύνθεση και στη συνεργασία του τουριστικού και ιατρικού τομέα. Είναι μια οικονομική πύλα που χρόνο με το χρόνο μεγαλώνει καθώς σημειώνει σε διεθνές επίπεδο μια εξαιρετική δυναμική ανάπτυξης. Μέσα σε όλα αυτά, μερίδιο από την παγκόσμια πύλα, φιλοδοξεί να διεκδικήσει και η Κύπρος. Οι λόγοι αυτής της δυναμικής είναι πολυάριθμοι και πολυδιάστατοι. Κύριος λόγος είναι το γεγονός ότι πρόκειται για μια εναλλακτική μορφή τουρισμού, η οποία δίνει τη δυνατότητα στις χώρες που την αναπτύσσουν να προσφέρουν ένα διαφοροποιημένο τουριστικό προϊόν, να ανοιχτούν σε νέες τουριστικές αγορές και νέους στόχους αλλά και να προσελκύσουν ποιοτικό και πάνω από όλα επικερδή τουρισμό.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

1. Γεωργιάδης, Π. (2010) Η Κύπρος μπορεί να καταστεί Ιατρικός Προορισμός, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.qualevita.eu/userfiles/qvnewsletter2.pdf> (15/04/2013).
2. Γιατζίδης, Α. (2012) Ο Ιατρικός τουρισμός από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο http://medlabgr.blogspot.com/2012/09/blog-post_13.html (18/10/2013).
3. Δημητρίου, Α., Ευσταθίου, Ε., Οικονόμου, Β., Παπα-δούρης, Α., (2013), Ο ιατρικός τουρισμός μπορεί να κάνει την διαφορά. Ιατρικός κόσμος, 10:12-14.
4. Ματαράγκας, Μ. 2011. Ιατρικός τουρισμός: Ευκαιρίες και κίνδυνοι, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.iatropedia.gr/files/articles/9107a93f9ac32f0149979ff9a495bbba.pdf> (21/12/2013).
5. Μινογιάννης, Π. 2012. Ιατρικός Τουρισμός: Προβλήματα, Προκλήσεις και Προοπτικές [Online]. Αθήνα: Elytron. Available: www.elytron.eu. Προσπέλαση στις 27/12/2013.
6. Μπουραντάς, Δ. (2002) Μάνατζμεντ Θεωρητικό Υπόβαθρο: Σύγχρονες Πρακτικές. Εκδόσεις Γ.Μπένου, Αθήνα.
7. Παπαδημόπουλος, Θ. & Χριστοδούλου, Γ. (2007) Τουρισμός υγείας - Η Ελλάδα και ο κόσμος. Δημα-κουλέας Τ. (επιμ.). Ετήσια Μελέτη της Xenia Εκθέσεις-Συνέδρια Α.Ε., σελ.7-68.
8. Πουτετση, Χ. 2013. Διακοπές σε πεντάστερο με το γιατρό. ΤΟ ΒΗΜΑ 3-3-2013.
9. Σούκη, Σ. (2013) Ιατρικός Τουρισμός: Από την πριγκίπισσα Σίσσυ στους ...ασθενείς τουρίστες των 2 δισ. Εσόδων, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο.
10. <http://www.newmoney.gr/article/33675/iatrikos-toyrismos-apo-tin-prigkipissa-sissy-stoys-astheneis-toyristes-ton-2-dis#ixzz2pcVQSnuF> (20/12/2013).
11. Τσοκα, Ι. 2008. Στρατηγική και Ιατρικός τουρισμός: Η περίπτωση της Ελλάδας. MBA, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Αγγλική

1. Al-Lamki, L. (2011) Medical Tourism: Beneficence or maleficence. Sultan Qaboos Univ Med J, 11, 444-7.
2. Barioulet, H. (2001) 'Matrix for Evaluating Tourism Projects on the Basis of Sustainable Tourism Indicators' στα πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Βιώσιμα Ξενοδοχεία για Βιώσιμους Προορισμούς, Maspalomas, online available <http://www.islandsonline.org/pdf/shsd/Barioulet.pdf>. (17/11/2013).
3. Bies W., Zacharia L.,(2007) Medical tourism: Outsourcing surgery, Mathematical and Computer Modelling, 46: 1144-1159.
4. Bonn, M. & Harrington, J. (2008) A comparison of three economic impact models for applied hospitality and tourism research. Tourism Economics, 14, 769-789.
5. Buck, R. C. (1978) Towards a synthesis of tourism theory. Annals of Tourism Research, 5, 110-111.
6. Burkart, A. & Medlik, S. (1974) Tourism, Past, Present and Future, London, Heinemann.

7. Burkett, L. (2007) Medical tourism. Concerns, benefits, and the American legal perspective. *J Leg Med*, 28, 223-45.
8. Businesswire (2006) Internet and the decision making Available: www.businesswire.com. (10/10/2013).
9. Crooks V., Turner L., Snyder J., Johnston R., Kingsbury P., Promoting medical tourism to India: Messages, images, and the marketing of international patient travel, (2011), *Social Science & Medicine*, 72: 726-732.
10. Douglas, N., Douglass, N. & Derett, R. (2001) Special interest tourism: context and cases. *Eu 2004. Coordination of social security systems*. In: EU (ed.).
11. Eurostat. 2012. Healthcare indicators, 2000, 2009 and 2010 (per 100 000 inhabitants) online available: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:HealthcareIndicators_2000_2009_and_2010_%28per_100_000_inhabitants%29.png&filetimestamp=20121022150648 (24/10/2013).
12. Gallego, J. 2001. 'Education a key factor for tourist sustainability and competitiveness' στα πρακτικά του Διεθνές Συνεδρίου Βιώσιμα Ξενοδοχεία για Βιώσιμους Προορισμούς, Maspalomas, <http://www.islandsonline.org/pdf/shsd/Gallego.pdf>. Πρόσβαση 18/11/2013.
13. Goodman, C. M. (1987) The Delphi technique: a critique. *J Adv Nurs*, 12, 729-34.
14. Gray, H. H. & Poland, S. C. (2008) Medical tourism: crossing borders to access health care. *Kennedy Inst Ethics J*, 18, 193-201.
15. HALL, C. M. (2006) Tourism, disease and global environmental change: The fourth transition. In: GOSSLING, S. A. H., C.M. (EDS.) (ed.) *Tourism and Global Environmental Change: Ecological, economic, social and political interrelationships*, . London: Routledge.
16. Heeley, J. (1980) The definition of tourism in Great Britain: Does terminological confusion have to rule? *The Tourist Review*, 2, 11-14.
17. Herrick, D. M. 2007. Medical tourism: global competition in health care. NCPA Policy report No 304. Dallas, Texas: NCPA-National Center for Policy Analysis.
18. Horowitz, M. D., Rosenweig, J. A. & Jones, C. A. (2013) Medical Tourism: Globalization of the Healthcare Marketplace. *MedGenMed*, 9, 33.
19. Horowitz, M. D. & Rosenweig, J. A. (2007) Medical tourism-Health care in the global economy. *The Physician Executive*, Nov-Dec.2007, 24-30.
20. Imtj. (2009) Medical tourism at what price? Online Available: www.imtjonline.com (22/12/2013).
21. Kamineneni (2005). Influence of materialism, gender and nationality on consumer brand perceptions. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*. London: Vol. 14, no. 1, p. 25.
22. Leiper, N. (1979) The framework of tourism. Towards a definition of tourism, tourist and the tourism industry. *Annals of Tourism Research*, 6, 390-407.
23. NaRanong, A. and NaRanong V. (2011). The effects of medical tourism: Thailand's experience. *World Health Organization. Bulletin of the World Health Organization*. Geneva: May 2011. Vol. 89, no. 5, p. 336.
24. Peratikos, P. (2009) Medical Tourism in Cyprus - An evaluation. MSc, University of Surrey.
25. Placid. (2013) Medical tourism packages Online Available: <http://www.placidway.com/search-center/breast%20surgery/search.html> (14/12/2013).
26. Ramponi, C. (2009) Safeguarding Quality and Patient Safety in Cross Border Care. In: EUROPE, J. C. I. (ed.). Ferney Voltaire, France: Joint Commission International.
27. Rerkrujipimol, J. & Assenov, I. (2011) Marketing Strategies for Promoting Medical Tourism in Thailand. *Journal of Tourism, Hospitality & Culinary Arts* 3, 95-105.
28. Tntexecutive (2013) Ταξιδιωτικά Γραφεία & Ιατρικός Τουρισμός -Υποστήριξη & Προβολή Online Available: <http://www.elytron.eu/photos/news/file.asp?file=46/TONIA%20EPIFANI%20PRES.pdf> (05/01/2014).
29. Tourism, M. (2008) Thailand and medical tourism Online Available: <http://www.medicaltourisminsight.com> (05/01/2014).
30. Turner, L. (2007) Medical tourism; family medicine and international health-related travel. *Canadian family physician*, 53, 1639-1641.
31. Unwto. (2013) International tourism receipts grew by 4% in 2012. *UNWTO World Tourism Barometer*.
32. Wahab, S. (1975) *Tourism Management*, London.
33. Who. (2011) *World Tourism Organization's Global Code of Ethics for Tourism*. Online Available: www.unep.org/bpsp/Tourism/WTO%20Code%20of%20Conduct.pdf (27/12/2013).